

KEES EN MARGRIET
VAN DER KOOI

MIDDEN IN HET LEVEN

OVER CHRISTELIJKE
TOEKOMSTVERWACHTING

Midden in het leven

CHARLEY TOOROP, OUDE BLOEIENDE APPELBOOM, 1949.

Mitten wir im Leben sind, BWV 383
Midden in de dood zijn wij in het leven Lied 566

Kees en Margriet van der Kooi

MIDDEN IN HET LEVEN

Over christelijke toekomstverwachting

Uitgeverij KokBoekencentrum, Utrecht

Voor Nico de Waal, initiator en stimulator.

ISBN 978 90 435 3228 0

ISBN 978 90 435 3229 7 (e-book)

NUR 707

Ontwerp omslag: Studio Anton Sinke

Afbeelding omslag © 2019 Collectie Kröller-Müller Museum, Otterlo,
overgedragen door Instituut Collectie Nederland in 2005,

© Photography Tom Haartsen, Ouderkerk a/d Amstel.

Lay-out en dtp: Gewoon Geertje

Redactie: Madeleine Gimpel

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

www.kokboekencentrum.nl

Alle rechten voorbehouden

Tenzij anders vermeld zijn de aanhalingen uit de Bijbel overgenomen
uit de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), uitgegeven door het Nederlands
Bijbelgenootschap, Haarlem, 2004.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en
verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het
papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het
zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Het verlangen naar oneindigheid	9
Onrust	9
Ontgrenzing	13
De dood in regie	17
2 Contouren van hoop	21
Slijtage	21
Het grote Verhaal	24
Beeld van God en inherente waardigheid	29
Intermezzo: het belang van taal	31
Een verhaal bij Psalm 23	34
Excentrisch	36
Verwachting	40
3 Continuïteit en discontinuïteit	43
Theologie en natuurwetenschap	44
Het belang van een naam	45
Sarx en soma – een lastig maar noodzakelijk hoofdstukje	47
Discontinuïteit	48
De eeuwige ziel	49
Het roepen van God	51
Continuïteit	52
Tussentijd	55
4 Onvoltooid leven	57
Heilige grond	57
Eerbied of taboe?	60
De dood uit het zicht: de geïnstitutionaliseerde dood	63
Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten	64
Van wie is de dood?	66
Visie	68

Verdriet en woede	69
Anders leren kijken	70
Waardigheid	72
Van wie ben ik?	74
Sara en Simeon	77
Euthanasie, palliatieve zorg, palliatieve sedatie en voltooid leven.	78
Wat dan wel?	79
Meer handvatten?	80
Derde plekken	81
5 Het laatste oordeel	83
Oordeel midden in het leven	83
Idealen	85
Maatschappelijke kwesties	87
Laatste oordeel	90
Waarheidsvinding	91
Zonde en straf	92
Vergeving der zonden	94
Het oordeel naar de werken	96
Het lam als geslacht	98
6 Verheerlijking	101
Andere woorden, nieuwe taal	105
Lang zal ze leven	106
Het bekende als beeld van het komende	108
Overwinning	110
Doen de dieren ook mee?	112
7 Geschonken tijd	115
Een wijs hart bekomen	115
Zij hebben slechts een glimp begroet	122
Uitzicht en vertrouwen	123
Het gesprek aan de keukentafel	124
Praktisch	129
Epiloog	131
Noten	133
Persoonsregister	139
Over de auteurs	143

Woord vooraf

Toen Nico de Waal, uitgever van KokBoekencentrum, ons vroeg te schrijven over christelijke toekomstverwachting en hoe dat in het heden uitwerkt, keken wij elkaar aan en vroegen ons af of in onze tijd een boek over dit thema in een behoefte zou voorzien. Inderdaad, de derde afdeling van de Apostolische Geloofsbelijdenis eindigt ermee: 'Ik geloof in de Heilige Geest, de heilige katholieke kerk, de gemeenschap der heiligen, de vergeving van zonden, wederopstanding van het vlees en een eeuwig leven.' Misschien zou het van belang zijn voor een handvol gelovigen en zoekers. Maar daarbuiten?

Twee minuten later dachten we er al anders over. Een van ons had net de uitvaart geleid van een jonge vrouw die zich verdronken had. Het familiegesprek over wat haar in dat donkere water tegemoet was gekomen, of dit bittere einde zonder hoop was, of dat voor haar voorbij de dood nog iets verwacht mocht worden, was met hartstocht gevoerd.

Het waren oude woorden uit een psalm geweest die een kompas bleken: 'Al zei ik: "Laat het duister mij opslokken, het licht om mij heen veranderen in nacht," ook dan zou het duister voor u niet donker zijn – de nacht zou oplichten als de dag, het duister helder zijn als het licht.'¹ Een kompas zowel voor het denken over haar laatste uren als ons afblijven daarvan. 'Heilige grond, dat is niet meer van ons,' hadden we elkaar voorgehouden.

De vraag wat we mogen hopen en verwachten blijft echter niet beperkt tot zulke situaties, ze hoort bij het leven zelf. Het is een vraag van gewone mensen, binnen en buiten de kerk, van gelovigen en ongelovigen, van zoekers en twijfelaars. In dit boek gaan wij op die vragen in. We laten zien dat de antwoorden die

je geeft niet enkel betrekking hebben op ‘later’. Wat we hopen en verwachten heeft effect op hoe we leven.

Die toekomst is namelijk niet alleen voor later, ze is volgens het christelijk geloof nu al begonnen, midden in het leven dus. Die toekomstverwachting leidt niet af van het leven hier en nu, maar geeft mensen moed en zin om te leven, verantwoordelijkheidsbesef om Gods handlanger te zijn om zijn aarde te helpen bewaren en vertrouwen te oefenen in zijn toekomst. Die verwachting overglanst het bestaan.

Niet alle vragen en thema’s die behoren bij de laatste dingen of de eschatologie komen aan de orde. Dit is geen leerboek, het is een boek om taal en richting te geven, om een gelovige omgang met onze broosheid te oefenen. Ontmoetingen met mensen worden afgewisseld met een thematische behandeling van enkele onderwerpen. We putten uit ervaringen die we persoonlijk en in ons professionele leven opdeden. De ene auteur heeft jarenlange ervaring als ziekenhuispastor en coach, de ander als gemeentepredikant en hoogleraar systematische theologie.

Warns, augustus 2019

1 Het verlangen naar oneindigheid

Onrust

Het leven is eindig. We weten het, zien het om ons heen, ervaren de vergankelijkheid aan den lijve en het maakt ons onrustig. We willen wel oud worden, maar niet oud zijn. Of misschien is het beter te zeggen: we willen niet oud zijn, maar we willen liever niet dood gaan, dus willen we doorleven zolang het lijf het draaglijk houdt.

Ondanks de gestegen levensverwachting en de medische kunde zijn we nog steeds van één ding zeker: er komt een moment dat we zullen sterven. Het sterven zal komen, langzaam, plotseling of verwacht, maar dat er een einde is, daarvan zijn we zeker. Hoe leven we daarmee? Leven we daarmee? Is daarmee te leven? Bedrukt en benauwt ons dat? Plukken we de dag zolang het kan? Duwen we het weg zolang dat kan?

Zelden heb ik die angst meer onverhuld voor mijn ogen zien gebeuren. Heel lang geleden was ik met een van onze kinderen op het consultatiebureau in Amsterdam. In de wachtkamer zaten wij, moeders met onze baby's, in doeken gewikkeld op schoot, te wachten op onze beurt. Toen werd onder ons het bericht bekend dat er een nieuwe consultatiebureau-arts was. De dokter die we gewend waren, een jongeman van begin dertig, was tijdens zijn vakantie plotseling ernstig ziek geworden was en binnen een week gestorven.

We waren allemaal verbijsterd. Het was minutenlang stil. Toen zei een van ons: 'Hoe kán dat nou?'

En ik, dominee-in-de-dop, zei: 'Dat kan omdat we allemaal broze kwetsbare mensen zijn.' Voor ik erover nagedacht had, had ik het gezegd. Ik hoop dat ik dat nu zou laten, maar je weet het nooit van jezelf.

Ze keek me sprakeloos aan, ik zag haar denken, een uitweg zoeken. Toen zei ze: ‘Nou ja, ik kan het niet erg vinden ook. Ik vond hem toch geen aardige man.’

Ik had ook iets anders moeten zeggen, iets waardoor ze niet zo genadeloos zichzelf en haar sterfelijkheid tegenkwam. Ik had haar haar eigen angst nog even ingewreven. Met macht probeerde ze zich te bevrijden: ‘Ik vond hem toch geen aardige man.’

Is de dood echt het einde of is er ruimte voor een verwachting die reikt tot voorbij de levensgrens? Is er zoiets als eeuwig leven? De moderne kosmologie biedt weinig of geen troost, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien. Toch leven er allerlei verwachtingen en gedachten over een leven na dit leven. In dit eerste hoofdstuk stellen we een paar posities aan de orde ten aanzien van die verwachting.

‘Waar is oma nu?’ vroeg ik bij de voorbereiding van de begrafenis van een oude dame, Annie. Zij en ik hebben elkaar bij naam gekend. Het was bijzonder dat daar gedachten over gedeeld werden in de intieme kring van Annies nageslacht. Dat ging over hoop en verlangen, dat zij niet voorbij was. Dat ze door zou bestaan in de herinneringen die er waren, en ook dat er toch wel zoiets moet zijn als dóórbestaan.

Waar is oma nu?

Een kleindochter dacht aan energiebanen, een ander wist: ‘Ze is hier bij ons, ze hoort alles wat we zeggen.’

‘Vertel ’s,’ zei ik, ‘wat maakt dat je dat denkt?’ Ze dacht even na en zei toen: ‘Ik denk dat, omdat het me een fijn gevoel geeft.’

Dat is een oude intuïtie, waarover we nog wel een hele avond baden kunnen praten.

Ik kende het prachtige verhaal over hoe Annie haar huwelijk begonnen was. Toen zij en haar Piet trouwden – op 31 augustus 1950, de verjaardag van de oude koningin, een dag waarop het hele land vlagde en de lucht dus vol was van gloria – schoof dat jonge stel elkaar een ring om de vinger waarin zij behalve hun eigen naam ook nog een andere naam hadden laten graveren: Immanuel, God met ons.

‘Waarom deden jullie dat, Annie?’ had ik gevraagd. Dat was bij de uitvaart van haar man, zes jaar eerder.

‘Dat was belangrijk voor ons,’ antwoordde ze ‘en ik vind het ook belangrijk dat je dat vertelt in de rouwdienst.’

Een jong stel dat weet had van oorlog en vrede, van leven en overleven, van crisis en armoede, van liefde en verlangen schoof elkaar vijf jaar na de oorlog een ring om de vinger met daarin gegraveerd Immanuel. Het klinkt ernaar dat ze bedoelden: het leven is te groot voor ons, soms barst ons hart van vreugde en soms weten we niet waar we het zoeken moeten van schrik en angst. Het jonge stel dat trouwde op die Gloria-dag had een oud antwoord op die vraag. God is met ons, midden in het leven, daarop vertrouwen wij. Een lieflijke naam. Die naam hangt in de bomen, ruist langs de wolken, wordt gefluisterd in de natuur, wordt geroepen of uitgeschreeuwd als er bommen barsten. Oude liederen zingen daarvan, en nieuwe.

Onze tijd staat ver af van de middeleeuwen waarin het sterven alom tegenwoordig was en de dood een bekende voor jong en oud. Tegenwoordig kan het voorkomen dat iemand pas ver in de volwassenheid een overlijden, crematie of begrafenis in eigen kring van nabij meemaakt. In het licht van de eeuwen die achter ons liggen is dat volstrekt nieuw en breekt het met het vroegere normale patroon. Dat normale patroon was dat de confrontatie met de dood niet te vermijden viel, in geen enkele leeftijdsfase. Hoe anders is dat nu vaak! We leven gezonder, bewonen betere huizen, hoeven het niet koud te hebben, er is medische begeleiding vanaf de eerste levensjaren en inentingsprogramma's die akelige ziekten op een afstand houden. Dat alles helpt eraan mee dat de levensverwachting in ons werelddeel tot de hoogste in de wereld behoort.

Daarmee hebben we meteen ook zicht op één reactie ten aanzien van onze eindigheid: een hartstochtelijk streven naar totale uitbanning van ziekte en pijn, naar het bereiken van perfectie, fitheid en gezondheid in dit leven. Het leven moet (en mag!) hier genoten worden. Het nieuwe levensgevoel werd langzamerhand

dat het goede leven hier en nu voor elkaar gekregen zal en moet worden. In deze levenstijd. Want er is grote twijfel of er aan gene zijde nog 'iets' is. Eeuwigheid wordt verlenging van levenstijd.

Het langzaam verdampen van een christelijk wereldbeeld, waarin dit leven gold als een opmaat naar een leven bij God, heeft enorme gevolgen. De mens is gemaakt tot leven en liefhebben. Het verlangen om te leven mag vaak onbestemd zijn; de hoop op glans en vreugde, het streven naar geluk zit diep in ons en zien we op allerlei manier in onze samenleving terug. De opstellers van de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring (1776) formuleerden dat het een aangeboren verlangen is dat de mens een vrij wezen is, en streeft naar geluk: de *pursuit of happiness*. Daarmee pakten ze een oud en christelijk thema op: doel van het leven is geluk, niets meer en niets minder.

In onze cultuur vinden we dat op allerlei manieren terug, reclame en film zijn vol van iconische beelden van vrijheid en geluk. Een splinternieuwe auto, vol van nieuwste techniek en haast geluidloos, in vrijheid rijdend – nooit files in de reclames! – slingerend door een berglandschap langs de zee. Of neem de hoge verwachtingen die hangen rondom een bruiloft. Alles moet geweldig en perfect worden, het moet de mooiste dag van je leven zijn. Voor menig bruidspaar is de huwelijksdag daarmee een zware last geworden. De geboorte van kinderen is omgeven door roze en lichtblauwe wolkjes. Dat die wolk soms grijs van vermoeidheid is, of van tegenvallende stroperigheid is een taboe dat maar lastig doorbroken wordt.

Teleurstellingen en frustraties worden met hartstocht weggehouden van zich ontwikkelende kinderen, aan wie het aan niets ontbreken moet. En wat te denken van het welgemeende advies dat men kan horen als de dag van pensionering is aangebroken: 'En nu genieten hoor!' Dat genieten zou dan pas beginnen, alsof de jaren van werken niet heel veel kunnen opleveren aan ontdekking, verrukking en voldoening.

De gezamenlijke noemer bij dit alles is dat er enorme druk ligt op het heden. Het leven is kort, alles moet in het hier en

nu, in dit leven gebeuren. Charles Taylor heeft dit tijdsbeeld beschreven onder de noemer van ‘een seculiere tijd’. Met seculier wordt bedoeld dat het werk en verlangen van hoofd en hart en handen in dit *saeculum*, in deze wereld, belegd worden, niet bij God en zijn koninkrijk. Onze cultuur heeft de notie van het transcendente, een bepalende werkelijkheid aan gene zijde van deze werkelijkheid, voor een deel afgelegd en is gekenmerkt door immanentisme. Eenvoudiger gezegd: de hoop op een hiernamaals is ingeleverd en er is grote druk op het hiernamaals voor in de plaats gekomen. Eeuwigheid als druk op de tijd.

Ontgrenzing

De oplossing voor het verlies van transcendentie wordt gezocht in wat men ‘ontgrenzing’ zou kunnen noemen. De grens wordt opgerekt, of liefst opgeheven. Een voorbeeld van zo’n poging is het werk van de Israëliische historicus Yuval Noah Harari. Hij verwacht dat de wetenschap binnen vijftien of twintig jaar zover is voortgeschreden dat de dood kan worden uitgebannen. Veroudering kan tot staan gebracht worden, misschien zelfs tenietgedaan. Ons brein kan worden aangesloten op een supercomputer, waardoor heel de rijkdom van het brein en al de data die in het bewustzijn zijn opgenomen, deel kan worden van een groter intelligent verband.

Harari noemt dit dataïsme. Hij vermoedt of hoopt dat het grote project van de mensheid in de 21e eeuw erin zal bestaan dat de we nieuwe scheppende en vernietigende vermogens zullen verwerven en dat het project van de homo sapiens zal worden omgevormd naar de Homo Deus. De mens wordt god. De werkelijkheid bestaat volgens Harari op het meest fundamentele niveau uit algoritmen en is voor te stellen als een enorm systeem waarin gegevens worden verwerkt en met elkaar worden verbonden.² Als ons bewustzijn eenmaal op dat wereldwijde web is aangesloten, zullen herinneringen, ervaringen en inzichten voortleven en zullen we als deel van dit oneindige brein en bewustzijn goddelijke trekken dragen.³ God worden.

Het is opvallend hoe bij Harari het woord *deus*, god, wordt ingevuld. God staat bij hem voor een oneindig grote processor die alle data kan verwerken. Het godsbeeld lijkt op de natte droom van een jongen die zich voorstelt dat hij alles kan voorzien en bepalen. God getekend zoals in de film *Bruce Almighty*, maar dan zonder enige humor.

Ondertussen zijn we wel heel ver verwijderd van het beeld van God zoals dat uit de Bijbel naar voren komt. Daar zit beweging in, hartstocht, erbarmen ook. De God van Israël daalt neer omdat hij de jammerklachten van de Israëlieten over hun onderdrukkers ‘terdege heeft gehoord’⁴, Hij leidt zijn volk uit gevangenschap, voelt zich bij afwijzing door het volk gekwetst, en had na de geschiedenis met het gouden kalf de handdoek in de ring geworpen als Mozes Hem niet had omgepraat.⁵ Het is een God die butsen en schrammen overhoudt aan zijn bemoeienis met de mensen. Het dieptepunt, of hoogtepunt – dat is in het evangelie van Johannes hetzelfde⁶ – is het kruis, waaraan God zelf hartzeer lijdt.

Het godsbeeld van Harari doet denken aan de gedachte die in de dertiende eeuw sterk leefde onder een aantal door Aristoteles geïnspireerde denkers, zoals in ons land Siger van Brabant. De menselijke ziel vormde volgens deze school in feite een geheel met de wereldziel en bij onze dood zou onze individuele ziel, ons bewustzijn, heel die geestelijke wereld, weer opgenomen worden in die wereldziel. Daarmee was tevens ook de eeuwigheid verzekerd omdat binnen de aristotelische filosofie geleerd werd dat de wereld eeuwig is. Er is slechts één werkelijkheid, zonder begin en zonder einde en van die wereld zijn wij een klein deeltje.

Een andere vorm van ‘ontgrenzing’ wordt ons gesuggereerd door de medische wetenschap, of liever door wat er soms van wordt gemaakt. Het is ontegenzeggelijk waar dat door de vooruitgang van medische kennis de levensverwachting van mensen in de rijke, welvarende landen enorm gestegen is. Gestegen, dat zeker, maar oneindigheid is niet bereikt en geen fatsoenlijk medicus zal willen beweren dat de medische wetenschap de

oneindigheid belooft. Integendeel, eerstejaarsstudenten geneeskunde worden op het grapje getrakteerd dat het succes van de medische wetenschap nog altijd nul procent is: het sterftepercentage van de mens, overal ter wereld is nog altijd 100 procent. Het grapje relateert natuurlijk iets heel anders, namelijk juist het succes van de geneeskunde.

Nooit vergeet ik de interventie van dominee Wim Verhoef, toen een zeer oude dame vroeg om te bidden om genezing van haar kwalen. Jantsje was 89 en somde een respectabel lijstje op: hartritmestoornissen, reuma, versleten knieën, slechter wordend gehoor, verkalkte nagels, ontkalkende wervels. 'En van die rare bruine vlekken op mijn gezicht.' Ze wreef zich geërgerd over de wangen. Wim, zelf ook al in de tachtig, keek haar lang en bedachtzaam aan: 'Jantsje, heb je ook bedacht dat je heel lang heel lief bent geweest en nu ook al heel oud bent? Misschien moeten we bidden dat je dat waar wilt hebben.'

Ze stooft op: 'Bedoel je dat ik me eige daarin moet berusten? Dat ken ik niet en dat wil ik niet.'

Lang geleden kreeg ik van de oude meneer Pak uit Kamerik een papiertje met een zelfgemaakt versje in zijn keurige schoolhandschrift:

*Berusten is: je lot in je handen nemen,
er lang naar kijken
en dan diep zuchten.
Aanvaarden is: je lot in je handen nemen,
je vingers eromheen vouwen
en verder gaan.*

Wie ziek is, broos, pijn heeft, geteisterd wordt door depressies of herinneringen, verlangt naar beterschap, of tenminste verlichting. De medische wetenschap heeft veel winst geboekt, ontegenzeggelijk. De strijd tegen kindersterfte en allerlei andere oorzaken van een (te) vroege dood, de strijd tegen ziekten en pijn kent vele overwinningen. Het hoeft niet te verbazen dat

rondom heel het apparaat van medisch technisch kunnen lange tijd of nog altijd een zweem hangt van goddelijkheid en priesterschap. Dokters en chirurgen helpen het leven vooruit, geven je bij een geslaagde operatie tijd en toekomst.

‘Dokter, dit kan zo niet, u moet iets doen! Jullie kunnen toch zoveel?! De medische wetenschap staat toch voor niets?’ Ik zit aan de ene kant van het bed, de internist loopt visite en staat bij het bed. Ik zie groot mededogen in zijn ogen. De wanhoop van de patiënt is voelbaar en invoelbaar, de dokter schudt zijn hoofd als hij me aankijkt en daarna zijn patiënt. ‘We kunnen veel wel, en nog meer niet, ik wilde wel dat ik iets anders kon zeggen. Maar ik ben God niet, en ook geen tovenaar.’

*Een andere keer ben ik in een wekelijks oncologieoverleg. De oncolo-
loge verklaart met groot aplomb: ‘Ik denk wel dat ik deze mevrouw
beter kan maken.’*

*Autoriteit? Overmoed? Deze keer heb ik toch liever de internist.
Hij kent zijn plek.*

Die zweem van goddelijkheid en priesterschap heeft zelfs christelijke oorsprong. De filosoof en onderzoeker Francis Bacon (1561–1626) sprak van een *magna instauratio*, het grote herstel van de macht over natuur. Adam was, meende hij, voor de zondeval als beheerder over de natuur aangesteld en had in die hoedanigheid zelfs namen aan de dieren moeten geven, maar die vanzelfsprekende verhouding was door de zondeval verloren gegaan. De zondeval had gezorgd voor dood, voor bederf, voor allerlei smerige ziekten, kwalen en gebreken. Hij had een vloek op het mensdom gelegd, maar nu was er de natuurwetenschap!

De natuurwetenschap was in Bacons ogen geschenk van God, een providentiële ingreep, waarmee de nare gevolgen van de val konden worden overkomen, en de macht van de mens over de natuur weer hersteld kon worden. Bacon was daarmee een belangrijke schakel in een verandering van het ethos onder medici. Zijn ideeën betekenden een uitbreiding van de eed van Hippocrates. Volgens die eed moest de medicus ziekte en leed

proberen te verlichten en was het hem verboden bij overwelddiging door pijn de zieke een dodelijk middel toe te dienen. Dat laatste was vóór Hippocrates een optie. Bij zware ziekte diende men niet zelden een dodelijk middel toe.

Bacon voegde aan het medisch ethos nu iets toe, namelijk de plicht en roeping van de dokter om het leven te verlengen. Bacon – een diep gelovig mens en opgegroeid in het puritanisme – zag dit geheel binnen zijn door God gegeven roeping. Medisch handelen en leven in de dienst aan God waren intrinsiek met elkaar verbonden. De inzet op empirische kennis als basis voor medisch handelen lag nog ingebed in het christelijk verhaal. Dat verhaal was leidend. Leven was gave van God en de gemeenschap met God in de eeuwigheid was de horizon.

Op den duur heeft de aandacht voor empirische kennis, voor het technisch mogelijke, een eigen effect en dynamiek gekregen. Levensverlenging werd doel op zich en de voortgang van het technisch kunnen werd zelf leidend. Het is goed dat in gedachte te houden bij het debat over het bitterste einde waarover in onze tijd nagedacht wordt.

De dood in regie

Een andere mogelijke omgang met grens en eindigheid treffen we – op paradoxale wijze – aan in de discussie rondom voltooid leven. De uitdrukking ‘voltooid leven’ is op zichzelf al een intrigerende metafoor, waar we in hoofdstuk 4 op zullen ingaan. Hier alvast een paar woorden. Ze suggereert dat er een moment kan komen waarop het leven klaar en vervuld is, tot volheid en rijpheid gekomen en er een voltooiing tot stand gebracht worden in een laatste handeling, in dit geval een sterven waarbij de persoon zelf de regie voert en zijn momentum bepaalt. De generatie van de babyboomers, de zelfontplooiers, wordt de generatie van de zelfvoltooiers.

De problematiek is begrijpelijk en het debat onvermijdelijk vanwege de voortgang en vooruitgang van medische kunde en levenstijd. Om een mooie uitdrukking van Harry Kuitert

te gebruiken: 'het einde is zoek', en nu moeten we zelf aan de slag om dat einde te vinden. Dat is geen onzin. Er zijn situaties waarin het leven zeer moeizaam is geworden of er ondraaglijke pijn, angsten en verwarring zijn, waar geen kruid meer tegen gewassen is, geen pijn meer tot rust gebracht. De vraag kan niet vermeden worden hoe we met die pijn, angsten en verwarring omgaan, en zeker daarvoor ook de vraag of alles wat de dokter kan doen ook wel moet.

Niet zelden is het echter de angst voor de beperkingen, de moeiten, de afbraak van levensmogelijkheden die de persoon of zijn omgeving uitgeput doet uitkijken naar het zetten van een eindpunt. De grens wordt opgezocht om af te zijn van de afhankelijkheid, van de verwarring om de ondragelijke pijn, wanhoop en ellende die het einde met zich mee brengt. Voorstelbaar genoeg voor wie het verdragen moet of van dichtbij meemaakt. Zoals gezegd, later daarover meer.

Wat betekent in deze nieuwe situatie de christelijke hoop? Ook voor hen die het willen wagen met wat van Godswege op hen afkomt, dat wil zeggen Christus zelf, betekent dit niet dat ze, als kinderen van hun tijd, niet vooral geluk nastreven in dit leven, aan deze zijde van de levensgrens, of ten minste een gevoel van comfortabel zijn. Sterker nog, in dit streven, in het verlangen naar leven, vervulling en geluk aan deze zijde van de levensgrens zou zelf al een aanwijzing kunnen liggen dat dit bestaan gegrond is een geheim dat we niet in de vingers krijgen, maar dat ons in dit bestaan steeds weer raakt, beweegt en omspoelt. Christelijk geloof verwijst voor die bron naar God als geheim van de wereld. Dat geheim maakt zich merkbaar, midden in dit leven. Het maakt zich merkbaar in liefde tussen mensen, in daden van trouw en toewijding, in hartstocht voor bewaring van deze wereld. Dat geheim vertelt van de kostbaarheid en goedheid van dit leven en de verschrikkelijkheid waar het geschonden wordt.

Wat betekent het als onze hoop niet alleen gevestigd is op dit leven? Wordt verlies er anders van, minder smartelijk? Of is het

een grote misvatting te menen dat gelovige mensen het gemakkelijker zouden hebben? Voor alle duidelijkheid: geloof en hoop maken de smart niet minder, de vragen niet minder groot. Het verschil is dat er een adres is voor de vragen. Wie hoopt op God als degene die trouw blijft, ook tegenover de doden, vindt wellicht andere wegen om met ontijdig sterven, beperking en mislukking om te gaan dan wie die hoop niet kan aanpakken en leeft bij de enkelvoudige gedachte: dood is dood. Christelijk geloof heeft geen antwoord op alle vragen. Het heeft alleen genoeg antwoord om het met die vragen uit te houden.

Met deze laatste mogelijkheid, geloof in de trouw van God, ook voorbij onze fysieke dood, hebben we een levensvisie op tafel gelegd die ruimte biedt, ontspanning wellicht ook, en kortweg hoop, dat het laatste woord nog niet gezegd is.

Wat mogen we verwachten na de dood?

Is met de dood alles uit? Kunnen we over die grens heen iets zeggen of weten we er niets van? In dit boek verkennen de auteurs de christelijke toekomstverwachting. Als God het geheim van de wereld is, dan biedt zijn trouw een perspectief van hoop. Dat zet de levens van mensen in het licht van Christus en zet de geschiedenis van onze kosmos in het licht van een even radicale nieuwheid.

Een boek voor gelovigen en ongelovigen, zoekers en twijfelaars, binnen en buiten de kerk.

Margriet van der Kooi is zielzorger in het St. Antonius Ziekenhuis en het Daan Theeuwes Centrum, beide in Woerden.

Kees van der Kooi is emeritus hoogleraar systematische theologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3228 0 | NUR 707

9 789043 532280